Preštampano iz „Zbornika radova na III Kongresu slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji 1930.“

Jerzy SMOLEŃSKI, Kraków

Morfologja granic etnograficznych w związku z ich genezą.

(La morphologie des frontières ethnographiques en rélation avec leur genèse)

Granicom etnograficznym, wzgl. narodowym, t. j. linjom zetknięcia albo pasom mięszania się sąsiadujących z sobą elementów ludnościowych poświęca zdawna uwagę antropogeografja, analizując również ich kształt geometryczny, ich morfologję. — Wyróżnia ona dwa skrajne pod tym względem typy: granicę o charakterze strefy zmięszania, będącą znamieniem toczącej się walki, zmagania się, — i granicę wyrównaną, będącą wynikiem ustalenia się stosunków, dalszem więc stadjum ewolucyjnem, osiąganem najczęściej pod wpływem istniejącej długo w danym odcinku granicy politycznej.

Ujęcie to (Ratzel, Maull) nie jest słuszne. W schemacie powyższym nie uwzględniono wpływu podłoża, jego zróżnicowania w obszarze granicznym, choć znaczenie tego czynnika przy dyskusji nad drogami ekspansji ludności nieraz wykazywano i podkreślano. A przecież obserwowany dzisiaj przebieg granicy etnograficznej czy narodowej jest chwilowym etapem jej ruchu, odpowiadającego ekspansji jednej a cofaniu się drugiej z graniczących z sobą grup ludności.

W stosunku do zespołu zróżnicowanych w danym obszarze elementów fizjograficznych granica może być podłużna lub poprzeczna, i zauważyć można, że, gdy granica poprzeczna wyraża się najczęściej silnem rozwinięciem, podłużna miewa nieraz charakter linijny, — odpowiada więc wyglądem owej granicy wyrównanej, mimo że w wytworzeniu jej nie grała roli granica polityczna. Jako przykład przytoczyć można granicę polsko-ruską w południowej Polsce. W Zachodnich Beskidach odpowiada ona kierunkom biegu pasm górskich, jest granicą podłużną i odznacza się tu zdecydowanym, ustalonym linijnie przebiegiem. Dalej natomiast ku wschodowi, gdzie jako granica poprzeczna przecina w dorzeczu Sanu obszar górski i skręca ku północy, staje się wybitnie urozmaicona, tworzy strefę graniczną wzajemnego przenikania się, pełną półwyspów i wysp. — Przypuszczać należy, że różnica ta pozostaje w pewnym związku z stosunkiem granicy do podłoża.

Zasadniczo określić można wpływ zróżnicowania warunków fizjograficznych w danym obszarze na przebieg granicy etnograficznej jako polegający na dwóch momentach, -a mianowicie: 1. na utrudnieniu lub ułatwieniu ruchu przez właściwości terenu (orograficzne, morfologiczne, hydrograficzne, wegetacyjne), hamujące lub w różnym stopniu sprzyjające komunikacji; 2. na różnej wartości subjektywnej poszczególnych części obszaru, sprawiającej, że przy ich opanowywaniu następuje selekcja, wybór. Wartość ta nie jest oczywiście bezwględna i zależy od ustosunkowania się człowieka do podłoża, stopnia i typu jego kultury i gospodarki. Przesuwająca się przy ekspansji jednej z stron sąsiadujących granica różnicuje swój kształt w zależności od powyższych momentów, wysuwając się naprzód w pewnych odcinkach, pozostając w tyle w innych.

Wychodząc z tego założenia, drogą analizy stosunku przebiegu granicy etnograficznej, jej półwyspów i zatok, do rozmieszczenia elementów hamujących oraz terenów w różnym stopniu cennych jako podłoże gospodarczego wyzyskania lub osadnictwa, możnaby w konkretnym przypadku określić kierunek ruchu, któremu

obecna granica zawdzięcza powstanie, -stwierdzić, która z zmagających się w danym odcinku grup ludności powiększyła swój zasiąg, a która cofnęła się z posiadanego terytorjum, rozstrzygnąć, czy pewne wypustki i wyspy etniczne, leżące przed frontem zasięgu, są forpocztami ekspansji, czy reliktami przy odwrocie.

Sprawa wygląda prosto, przytem poprzeć się da szeregiem przykładów. Dość wspomnieć formę, jaką przybrał zasiąg polszczyzny na wschodnich kresach: półwysep wileński i podolski, zatokę poleską. Całość frontu będąca wynikiem notorycznej ekspansji polskiej zgadza się z powyższem rozumowaniem.

Czy jednak takie ujęcie stosunku morfologji granicy etnicznej do właściwości podłoża może być przyjęte jako kryterjum bezwzględnie rozstrzygające przy dyskusji jej genezy?

Na podstawie materjału porównawczego zyskanego przez szczegółową analizę polskiej granicy etnograficznej oraz przeglądu literatury tyczącej niektórych innych granic etnicznych, odpowiedzieć na to pytanie muszę przecząco. Ogólne wyniki wspomnianych studjów ująć można w następujący sposób:

Kształt granicy etnograficznej zależy nie tylko od

a) fizjograficznego zróżniczkowania podłoża, a stąd różnej dostępności i wartości dla człowieka poszczególnych odcinków terenu przeciętych granicą, -oraz od
b) kierunku, w jakim ona się przesuwa, -ale nadto od
c) sposobu użytkowania ziemi przez sąsiadujące grupy ludności i stopnia ich kultury, -a wreszcie od
d) rodzaju i stopnia opanowania przestrzeni przez człowieka na terenie, w który ekspansja strony zwycięskiej wkracza

Ważną nadto jest rzeczą, że będąca motywem wyboru subjektywna wartość różnych obszarów zmienia się, że zmianom podlegają i objektywne właściwości terenu pod wpływem sił przyrody i działalności człowieka (trzebież lasów, meljoracje), -że wreszcie stopień kultury i sposób wyzyskiwania ziemi może być u każdej z sąsiadujących grup ludności odmienny.

W zależności od powyższych momentów rozmaite zachodzą możliwości. W przypadku, gdy stosunek człowieka do ziemi jest u obu ludów tensam, wówczas wyspy i półwyspy cofającej się strony znajdują się w regule w mniej dostępnych i mniej wartościowych terenach. Jestto zjawisko częste, -ale rzecz nie zawsze przedstawia się tak prosto. Tak jest mianowicie wtedy, gdy albo towarzyszy ekspansji gwałt, wywłaszczenie lepszych gruntów, -albo gdy rzadka ludność i słabe opanowanie przestrzeni pozwala na rywalizację w obejmowaniu w posiadanie ziemi dobrej, jeszcze nie zagospodarowanej.

W przeciwnym zaś razie, gdy człowiek opanował już wszystkie lepsze tereny, element ekspandujący brać może tylko pozostałe, gorsze w posiadanie, i na nich posuwać się naprzód. Pólwyspy forpocztowe wytworzą się tu więc w dziedzinach gorszych gleb, relikty w lepszych, -odwrotnie niż w poprzednim przypadku. Stosunki podobne znajdujemy np. na polskim Wołyniu, na co ostatnio zwrócił uwagę Wąsowicz w interpretacji swej narodowościowej mapy Polski. Analogiczne przykłady, lecz z odwróceniem roli Polaków, zachodzą na polskich zachodnich kresach, czego dowodzą studja Pawłowskiego. Dość wspomnieć nadnotecki klin niemczyzny.

Prócz wymienionych zachodzić może jeszcze przypadek inny, trzeci, gdy stosunek do podłoża jest u sąsiadujacych z sobą grup ludności odmienny. Nie tesame tereny stanowią wówczas dla obu stron pożądane optimum. Wtedy możliwa jest dyfuzja, polegająca na rozszerzaniu strefy granicznej. Obie strony posuwają się naprzód ale wybierają inne tereny. Takie warunki stwarza np. sąsiadowanie rolników z pasterzami w terenie zróżnicowanym. Sądzę, że wysunięty ku zachodowi klin ruski w Karpatach w stosunku do podolskiego półwyspu ekspansji polskiej w ten sposób znajduje wytłomaczenie.

Powyższe trzy przykłady odmiennego ustosunkowania się granicy etnicznej do zróżnicowań podłoża w zależności od jej genezy nie wyczerpują istniejących typów. Wspomnę tylko, że np. rozwój wielkiego przemysłu przez przyciągajacy wpływ centrów produkcji fabrycznej i górniczej stwarza znowu odmienne warunki

i możliwości przesuwania się granicy etnograficznej w sąsiedztwie tych centrów. Ale już te przykłady wystarczą do wykazania, że problem związku morfologji granic etnograficznych z ich genezą na tle podłoża skomplikowany jest i w każdym przypadku odrębnie musi być traktowany.

Résumé

La frontière etnographique est le plus souvent l'effet du mouvement, qui reponde à l'expansion d'un groupe humain, au recul d'un autre. — La forme de cette frontière dépend:

1) des différences physiographiques du terrain, — c. à d. de la différente accessibilité et valeur subjective des diverses parties du terrain coupé par la frontière,

2) de la direction dans laquelle la frontière est en marche,

3) du genre de l'utilisation du sol par les deux groupes humains voisins et du degré de leur culture,

4) du genre et l'intensité de l'occupation du sol par l'homme dans le terrain dans lequel le groupe victorieux pénetre.

Il est aussi important de constater que la valeur subjective des divers terrains envisagés est variable. Les qualités objectives du terrain sont dues aux changements naturels ou artificiels. D'autre part, le genre d'utilisation du sol peut être différent chez les peuples voisins.

Parmis plusieurs cas possibles l'auteur donne l'attention aux suivants:

a) La rélation entre l'homme el le sol étant la même chez les deux peuples voisins, si l'éxpansion d'un d'eux est accompagnée par l'éxpropriation des terres meilleures, — ou si une densité insuffisante de la population et une incomplète occupation du sol permettent de rivaliser dans la prise en possession des terres fertiles pas encore cultivées, — les îles et péninsules ~~/du recul („les relicts")/~~ se trouvent en regle dans les terrains meilleurs et plus accessibles.

b) Si — au contraire — les terrains meilleurs sont déjà pris en possession et le groupe avançant ne peut occuper que les terres moins fertiles restées libres, — les péninsules d'avance se forment dans les terrains d'une valeur inférieure, les relicts dans les meilleurs.

c) La relation entre l'homme et le sol n'étant pas la même chez les deux peuples voisins (p. éx. l'agriculture et la vie pastorale), ce sont des différents terrains qui présentent les conditions désirables pour chacun d'eux. Dans ce cas chacun de groupes peut avancer en choisissant des différents terrains. A cause de cette „diffusion" réciproque la zone-frontière devient large et reçoit un charactère spécial.

L'auteur donne des exemples de ces types, en les trouvant dans diverses parties de la frontière ethnographique polonaise.